

MÖLNDALS KVARNBY

Historik

Ett kulturhistoriskt
riksintresse

MÖLNDALS
STADSMUSEUM

Forsen

– industrisamhällets ursprung

Mölnadal betyder kvarndalen, "mölna" är ett fornnordiskt ord för kvarn. Namnet är känt sedan medeltiden och syftar på alla kvarnar som fanns längs de mäktiga forsarna i Mölndalsån.

Både fallen och antalet kvarnar var av sådan betydelse att de uppmärksammades av svenska och utländska konstnärer och historieskrivare under 1600- och 1700-talen.

Forsen har en sammanlagd fallhöjd på 48 meter, mer än de stora Trollhättefallen, och är ungefär 800 meter lång.

Slättbygderna nedanför fallen var bördig jordbruksmark och bönderna behövde kvarnar för att mala säd till mjöl. Tidigt började forsens användas till kraftkälla. Vattenkraften användes också till sågverk för att såga timret från de stora skogarna uppströms.

Sedan man lärt sig tekniken med vattenkraft användes den även till andra verksamheter, men man använde fortfarande begreppet "kvarn" om de industrier som

Oljemålning från 1868.
Konstnär: Ludvig Messman

använde vattnet som direkt kraftkälla. Forsen kom senare att indelas i olika "kvarnfall".

Vid slutet av 1600-talet fanns det minst 35 anläggningar med mjölkvarnar, sågkvarnar, klädesstampar och pappersbruk. Senare under industrialismens expansion tillkom spinnerier, väverier, bresiljekvarnar, sockerbruk och oljekvarnar. Forsen var helt kantad av byggnader.

Från lokalmarknad till en del av världsekonomin

En milstolpe i Kvarnbyns utveckling var grundläggningen av Göteborg 1621. Kronan (staten) donerade då 17 kvarnar i Mölndalsfallen, "med all kronans rätt", till den nya staden. Inkomsterna från dessa kvarnar var så stora att de räckte till att avlöna alla Göteborgs ämbetsmän.

Nya kvarnägare från Göteborg tillförde nytt kapital och ny kunskap, vilket ytterligare utvecklade Kvarnbyn. Det blev ett livligt handelsutbyte med den nya staden. Marknaden för de olika produkter som tillverkades växte starkt, i takt med Göteborgs tillväxt.

De ständiga byggnationerna i staden krävde mycket timmer. En del av detta högs i skogarna inåt landet, flottades till Kvarnbyn, sågades upp där och fördes sedan vidare till Göteborg på Mölndalsån.

Bönderna runt Göteborg transporterade ofta sin säd till Kvarnbyn i Mölndal, malde den där och fick mjöl tillbaka.

Bresilja, som importerades från Brasilien och var en råvara till färgämnesindustrin, fördes från hamnen i Göteborg på prämar till Kvarnbyn, liksom bomull från Amerika och linfrö från Ryssland. På återfärden kunde man ha last av trävaror, färgade bomullstyger, papper och linolja som såldes i landet eller exporterades ut i världen.

De stora industrierna

Under slutet av 1800-talet utvecklades Kvarnbyn till ett av Sveriges viktigare industriområden. De dominerande industrierna kom att bli pappersindustrin, textilindustrin och oljeslagerierna.

Pappersindustrin

1653 startades det första pappersbruket i Kvarnbyn. Där tillverkades pappret för hand av gammal textillump. Detta bruk upphörde, men 1736 startade Mölndals pappersbruk.

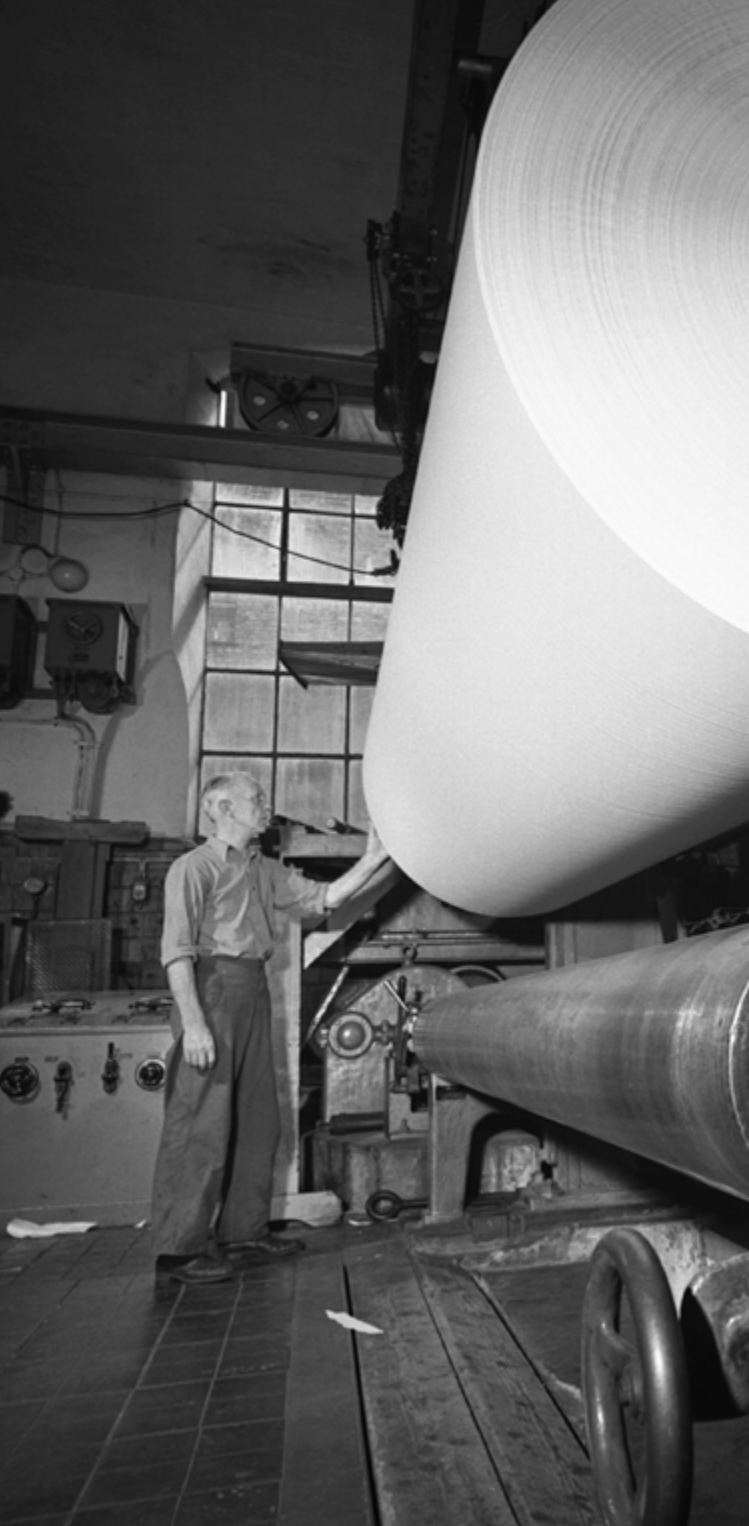
Under ägaren Esbjörn Schillers ledning växte detta till att tidvis vara Sveriges största handpappersbruk. 1763 startades Korndals pappersbruk nedströms från Forsebron. Boktryckaren Samuel Norberg köpte de båda bruken och koncentrerade tillverkningen till Korndal.

Hundra år senare ingick bruket i Rosendalsverken, som byggts upp av David Otto Francke, "kungen av Mölndal". Tillverkningen hade mekaniserats och Rosendal hade blivit det största och tekniskt mest avancerade pappersbruket i Sverige.

Under 1870-talet lyckades man i Götaforsfabriken experimentera fram en koksyra, som tillsammans med träflis gav pappersmassa. Denna så kallade sulfitmetod fick man patent på.

Bruket övertogs 1893 av familjen Wallenberg, det expanderade ytterligare och blev världskänt under namnet Papyrus.

Papperstillverkningen i Mölndal lades ner så sent som 2006.

Papyrus, 1955.
Foto: Lennart Håwi/Mölnåls stads museum

Arbetare på "Strumpan" 1929.

Foto: Mölndals stadsmuseum

Textilindustrin

På 1600-talet fanns en klädesstamp vid forsen. Där tillverkades kläde, ett grovt ulltyg. Detta skulle göras tätare och tunnare genom "stampning". Av klädet tillverkades uniformer till militären, bland annat de blå karolineruniformerna.

Under lång tid bedrevs sedan hantverksmässig tillverkning i stor skala, så kallade manufakturer. Den industriella verksamheten kom igång först på 1800-talet. Köpmannen Gustav Ferdinand Hennig anlade omkring 1830 de helt mekaniserade spinnerierna Mariedahl och Rosendahl.

Senare under 1800-talet anlades fler spinnerier och väverier längs forsen. För att komplettera dessa startades nya verksamheter, som färgerier och kvarnar där man framställde färgpigment, till exempel ur träslaget bresilja eller krita.

Textilindustrierna var huvudsakligen kvinnliga arbetsplatser, ofta med 100 – 200 anställda. Kända företagsnamn blev Götafors bomullsspinneri, senare Eisers Trikå, och Samuelsons strumpfabrik med smeknamnet "Strumpan", där man bland annat tillverkade Sveriges första sömlösa nylonstrumpor.

De personalkrävande textilindustrierna slogs ut under textilkrisen på 1970-talet. Den sista, "Strumpan", lades ned 1982.

Oljeslagerierna

Det första oljeslageriet i Kvarnbyn startade 1802. Där tillverkade man linolja, som man utvann ur linfrön med hjälp av slagverk (stampar). Oljan användes bland annat vid färgtillverkning. Råvaran köptes till en början inom landet, men när verksamheten växte blev man tvungen att importera från både Ryssland och Sydamerika.

Mendel Elias Delbanco startade 1827 ett oljeslageri som så småningom kom att bli Sveriges största. Här tillverkade man också tidigt vaxduk.

1916 slogs Delbancos företag ihop med ett annat företag i samma bransch och bildade Svenska Oljeslageriaktiebolaget, SOAB.

Under mellankrigstiden utvecklades och moderniserades tillverkningen. SOAB byggde bland annat en hög lagringssilo för linfrön och började satsa mer på kemiska produkter.

Linoljeproduktionen fortsatte fram till 1960-talet. Färgbindemedel tillverkades på platsen fram till 2007. Den ingående linoljan köptes då utifrån.

Fabrikens kraftstation låg vid forsen och vattenkraften användes ända in på 1980-talet. De sista åren drevs den med naturgas. Då användes vattnet till kylning och för att producera ånga för tillverkningsprocessen.

SOAB ca 1990. Den stora silon revs 2009.

Foto: Boel Ferm/Mölnadal's stadsmuseum

Bostadsbebyggelse och samhällsservice

Under senare delen av 1800-talet hade Sverige en stor befolkningsökning. Jordbruket kunde inte försörja alla, men den framväxande industrin hade stort behov av arbetskraft.

I Kvarnbyns industrier fick nytilkomna arbetare till en början bo på fabriksvindarna, men snart lät fabriksägarna uppföra särskilda hyresbostäder där upp till 20 familjer kunde bo.

Så småningom upplät de större industrierna sin mark på båda sidorna om forsen för de arbetare som ville bygga ett eget hus. Dessa kunde få lån från arbetsgivaren och ett arrendekontrakt, ofta med föreskrifter om att anlägga en trädgård. Det blev ett tidigt egnahemsområde.

Den branta terrängen, fattigdomen och trångboddheten tvingade fram särskilda planlösningar. Flera familjer kunde dela på ett hus och varje lägenhet kunde ha en egen ingång direkt utifrån. De som bodde överst fick ha en brygga från bergskanten över till ytterdörren.

Varje kvarter eller "rote" hade en bokstavs-beteckning och varje hus ett rotenummer, till exempel Roten M 27. Husen fick också oftast ett folkligt namn efter ägaren, som "Pepper-Bedas".

Största delen av bebyggelsen är alltså från senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. De flesta husen är idag renoverade, ombyggda och friköpta men områdets genuina karaktär finns fortfarande kvar.

När det dominerande bolaget, Rosendahls Fabriker (senare Papyrus), var som störst sysselsatte det drygt 1000 personer och det bodde totalt 2500 människor i området.

Samtidigt som arbetsförhållandena var svåra hade många sociala funktioner, enligt tidens bruksanda, kommit till på initiativ av de stora bruksägarna, som David Otto Francke och Samuel Norberg.

Mölnalds kvarnby var därför ett eget väl fungerande samhälle med arbetsplatser, bostäder, affärer, skolor, sjukhus, kommunalhus och mer.

Arbetarbostäder i Kvarnbyn, ca 1910–1920.

Foto: Mölnalds stadsmuseum

Spåren i forsen

De första kvarnarna drevs direkt av det strömmande vattnet. Vattnet träffade kvarnhjulet, som drev runt de stora kvarnstenarna. Därför var man tvungen att lägga kvarnbyggnaden alldeles vid eller över vattnet. Ibland gjorde man rännor av trä eller sten för att leda vattnet.

Man kunde också bygga dammar med regleringsluckor, för att få jämnare vattenföring. När de gamla byggnaderna tjänat ut ersattes de av nya på samma tomt. Rester av grunder, dammar och spångar kunde bli kvar eller också murades de in i det nya huset.

Foto: Torsten Bundsen

Denna process fortsatte genom århundradena, tekniken utvecklades men principen var densamma.

Därför ser du än idag hur vattnet rinner in i byggnaderna uppströms och ut igen nedströms, precis som det tidigare gjort efter att det lämnat sin kraft till turbinerna i källarplanet.

Det finns också rester av de gamla byggnadsverken ute i forsen, i strandkanten och i husgrunder.

Ett kulturhistoriskt riksintresse

Mölndals kvarnby har på grund av sina stora kulturhistoriska värden klassats som ett område av riksintresse för kulturmiljövården.

De kraftiga fallen har använts för storskalig kvarndrift ända sedan medeltiden. Längs med forsen kan du fortfarande se spår från början av Mölndals industrihistoriska utveckling.

Det finns en samlad och välbevarad industri- och bostadsbebyggelse från industrialismens genombrott under senare hälften av 1800-talet. Området har haft stor betydelse för den tidiga industriella utvecklingen i Göteborgsregionen.

Du som vill veta mer

Besök Mölndals stadsmuseum för att hitta mer information om de stora industrierna längs med forsen. Museet har också ett uppbyggt arbetarhem från tidigt 1900-tal som du kan besöka.

På Mölndals hembygdsförenings museer får du också veta mer om hur livet i Kvarnbyn har sett ut genom åren.

För information om museer, föreningar och verksamheter och om vad som händer i Kvarnbyn under året kontakta Mölndals stadsmuseum.

Kontakt

Mölnåls stadsmuseum

Kvarnbygatan 12, 431 34 Mölnåls

031-315 16 50

museum@molndal.se

museum.molndal.se

Öppet:

tisdag–söndag, 12.00–16.00

torsdag, 12.00–19.00

Fri entré!

Foto: Camilla Eliasson. Tryck: ITAB 2019/2020

